

İslamî Şûra Meclisi Ermeni Milletvekillerinin Sözde “Ermeni Soykırımı”nı Tanıtma Girişimlerinin İran’ın İç ve Dış Politikasına Etkisi

Elnur Kalbizada*

Özet

1960'lardan bu yana jeopolitik amaçlarla bazı devletler ve Ermeni diasporası tarafından suni olarak gündeme getirilen 1915 olayları İran'daki ve dünyadaki Ermeni toplumunu birleştiren başlıca ideolojik yalanlardan biridir. 1979 İslam Devrimi'nden bu yana geçen süreçte İran İslamî Şûra Meclisindeki Ermeni milletvekilleri her zaman 1915 olaylarını gündemde tutmaya çalışmışlardır.

Araştırmanın ana sorusu şu şekildedir: İran'daki Ermeni cemaatinin ve milletvekillerinin 1915 olaylarını 'soykırım' olarak tanıtma girişimleri İran'ın iç ve dış politikasını nasıl etkiliyor? Makalede, İran'daki Ermeni cemaatinin ve milletvekillerinin sözde soykırımı tanıtmak için kullandıkları başlıca yöntem ve araçlar incelenmiştir. Bir diğer araştırma sorusu İran'ın 1915 olayları ile ilgili resmi ve kamusal düzeydeki tutumudur.

Yapılan analizler, sözde “soykırım” meselesinin İran parlamentosunda gündeme getirilmesinin doğrudan İran-Türkiye ve İran-Azerbaycan ilişkileriyle ilgili olduğunu ve çoğu durumda bu ilişkilere zarar vermeyi amaçladığını göstermektedir. 1980-1984 yıllarında Ermenilerin parlamentodaki temsilcisi Heraç Haçaturyan, İran İslamî Şûra Meclisi'nde sözde Ermeni "soykırımı" konusunu gündeme getiren ilk kişilerden biriydi. Mayıs 1981'de meclise hitaben yaptığı konuşmada Haçaturyan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda işlenen suçlar cezasız kaldığı için, daha sonra Hitler, ABD emperyalistleri ve İsraili Siyonistler tarafından diğer milletlere karşı soykırımlar yapıldı” dedi.

Araştırmalar, 1960'lardan sonra Ermenilerin İran'da sözde “soykırım” propagandası yapmak için çalışmalar yürüttüklerini ve bu ülkenin birçok şehrine "soykırım" anıtları dikibildiklerini gösteriyor. Ermeniler, İran-Türkiye bölgesel jeopolitik rekabetinden, Türkiye'nin ABD, günümüzde ise Azerbaycan'ın İsrail müttefiki olduğu bahanesinden yararlanarak İran'da bu tür asılsız iddialarla dolu propagandaya elverişli koşullar

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, Bakü/
AZERBAYCAN, kalbizadeh@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5870-034X,
DOI: 10.37879/9789751756480.2023.28

yaratmaya çalıştılar. İran devleti, sözde soykırımla bağlantılı olarak Türk karşıtı propagandayı engellemek için herhangi bir pratik adım atmamıştır. Aynı zamanda, 1979 devrimi sonrası dönemde Ermeni milletvekillerinin yaptığı çalışmalara, gösterilen tüm çabalara rağmen İran'ın sözde Ermeni soykırımını resmen tanımadığını belirtmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: İran, İslamî Şûra Meclisi, Ermeni, Sözde Soykırımı, Türkiye, Propaganda.

The Effect of the Attempts of the Armenian Deputies of the Islamic Consultative Assembly to Promote the So-Called Armenian Genocide on Iran's Domestic and Foreign Policy

Abstract

The 1915 events, which have been brought to the agenda artificially by some states and the Armenian diaspora for geopolitical purposes since the 1960s, are one of the main ideological fabrications that unite the Armenian community in Iran and around the world. Since the 1979 Islamic Revolution, Armenian members of the Iranian Islamic Consultative Assembly have always tried to keep the 1915 events on the agenda.

The main question of the research is as follows: How do the attempts of the Armenian community and members of the parliament in Iran to introduce the 1915 events as genocide affect Iran's domestic and foreign policy? Particular attention was paid to the examination of the methods and tools used by the Armenian community and Armenian deputies to promote the so-called genocide. Another main research question is Iran's official, public and scientific attitude towards the 1915 events.

The analyzes show that the so-called genocide issue in the Iranian parliament is directly related to Iran-Turkey and Iran-Azerbaijan relations and in most cases aims to harm these relations. Herach Khachaturyan, the representative of the Armenians in the parliament in 1980-1984, was one of the first people to raise the issue of so-called genocide in the Islamic Consultative Assembly. In his speech to the parliament in May 1981, Khachaturian said: "As crimes in the Ottoman Empire went unpunished, genocides were later committed against other nations by Hitler, the US imperialists and the Israeli Zionists".

Research shows that after the 1960s, Armenians carried out efforts to propagate so-called "genocide" in Iran and they were able to erect so-called genocide monuments in various cities of this country. Taking advantage of the Iran-Turkey regional geopolitical rivalry, the excuse that Turkey is an ally of the USA and today Azerbaijan

is an ally of Israel, the Armenians tried to create favorable conditions for such false propaganda in Iran. The Iranian state has not taken any practical steps to curb anti-Turkish propaganda in connection with the so-called genocide. At the same time, it should be noted that Iran did not officially recognize the 1915 events as genocide despite all the efforts of the Armenian members of the Iranian parliament in the post-1979 revolution period.

Keywords: Iran, Islamic Consultative Assembly, Armenians, So-called Genocide, Turkey, Propaganda.

Giriş

İran, Ortadoğu'nun en yoğun nüfuslu ülkelerinden biridir. Bu ülkedeki Ermeni toplumu, Azerbaycan Safevi devletinin varlığından beri casusluk faaliyetlerinde bulunmuş, Avrupanın Hristiyan devletleri tarafından günümüz deyimi ile dersek ajan olarak kullanılmışlardır. Ermeniler Osmanlıda olduğu gibi Safevi yönetimi altında da Hristiyan Avrupa'nın çıkarlarının savunucusu olarak hareket etmiştir. Bu faaliyetin sonraki dönemlerde de devam ettiği araştırmalardan anlaşılmaktadır. Robert Grant Watson, 19. yüzyılda Ermenilerin Kaçar devletinin idaresi altındaki birçok şehirlerde, başlıca olarak İsfahan, Tahran, Tebriz'de yaşadığını yazmıştır.¹ 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Ermeni toplumu, Tebriz, Urmiye ve Makü gibi büyük şehirler de dahil olmak üzere İran kontrolündeki çeşitli yerleşim bölgelerinde Azerbaycan Türklerine karşı kanlı katliamlar gerçekleştirdi.

İran İslam Cumhuriyeti'nde Ermeniler, Gregoryen Hristiyanlar olarak dini bir azınlık olarak kabul edilmektedir. Anayasa onlara yerel, kültürel ve dini alanlarda neredeyse özerklik hakkıyla eşit birçok hak tanıyor. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 13. maddesine göre, Hristiyan Ermeniler de kânun kapsamında dini törenlerini yapabilirler, kişisel statü ve din eğitimi konularında özgürdürler ve kendi dini ayinlerini özgürce gerçekleştirmek hakkına sahipler.² Ülkedeki Ermeni toplumu parlamentoda iki milletvekili ile temsil ediliyor. Mevzuata göre bunlardan biri kuzeyli, diğeri güneyli Ermenileri temsil etmektedir. Ermeni milletvekillerinin

1 Robert Grant Watson, *A History of Persia. From the beginning of the nineteenth century to the year 1858, with a review of the principal events that led to the establishment of the Kajar dynasty*, Smith, Elder and Co., London 1866, s. 7.

2 Gohar İskandaryan, “The Armenian community in Iran: Issues and emigration”, *Global Campus Human Rights Journal*, S. 3, 2019, s. 132, 127-140.

ana faaliyetlerinden biri de sözde "Ermeni soykırımı"nı tanıtmaya girişimleridir. 1960'lardan sonra suni olarak gündeme getirilen 1915'teki sözde "Ermeni soykırımı" meselesi, İran'daki ve dünyadaki Ermeni toplumu birleştiren başlıca ideolojik kavramlardan biridir. Dünyanın farklı yerlerindeki Ermenilerin örgütlenmesinde ideolojinin rolüne değinen Azerbaycanlı profesör Hafız Paşayev, Ermeni diasporasındaki gücün kaynağının, birleştirici unsurun Ermenilerin Türk düşmanlığı olduğunu yazıyor.³ Bu yaklaşım, Ermenileri örgütleyen ve onları bir diaspora olarak birleştiren ideolojinin merkezinde yer almaktadır.

Yukarıdakiler ışığında, sözde "soykırım"ı teşvik etmek için kullanılan temel yöntem ve araçların incelenmesi, parlamentoda bu yöndeki tartışmaların yoğunluğunun değerlendirilmesi, bu girişimlerin İran'ın iç ve dış politikasına etkisi, bu çerçevede İran'ın konuya siyasi ve sosyal düzeyde yaklaşımının tanımlanması bilimsel açıdan önemlidir.

Yöntem ve Kavram

Çalışmanın ana maksadı Ermeni milletvekillerinin sözde soykırımı İran parlamentosunda tanıtmaya girişimlerinin amacını netleştirmektir. Bu tür faaliyetlerin İran'ın iç ve dış politikaları üzerindeki etkisini değerlendirmek için sadece uluslararası ilişkilerin yöntemleri değil, kültürel ve sosyolojik yöntemler de kullanılmıştır. Süreçlerin tarihsel ve kronolojik analizi, sözde soykırımı teşvik etme girişimlerinin hangi zamanlarda, neden yoğunlaştığını ve yavaşladığını netleştirmemizi sağlıyor. Ermenileri parlamentoda temsil eden milletvekillerinin farklı zamanlardaki faaliyetlerini değerlendirmek için karşılaştırmalı analiz ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin Siyasi Hayatında Parlatmentonun Yeri ve Rolü

İran'da 1979 İslam Devrimi'nden sonra kabul edilen anayasaya göre, yasama iki kurum tarafından gerçekleştirilmektedir. Bunlardan biri İslamî Şûra Meclisi, diğeri ise Şura-ye Negahban-e Qhanoon-e Esasi veya Anayasal Düzeni Koruma Konseyi'dir. Kilit bir parlamenter işlevi yerine getiren İslamî Şûra Meclisi 1979 anayasasına göre, doğrudan halk tarafından seçilen 270 kişiden oluşuyor. Mevzuat, sosyal, coğrafi, siyasi ve diğer faktörleri dikkate alarak 1989 referandumunda yapılan değişikliklerden sonra yasalar her 10 yılda bir Meclise 20 üyenin eklenmesine

3 Hafız Paşayev, *Bir sâfirin manîfesti*, Şarq-qarb yayınları, Bakı 2007, s. 101.

izin vermektedir. Günümüzde parlamentoda milletvekili sayısı 290'dır. Ülkede kânunlar iki şekilde çıkarılabilir. Çok önemli ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel konularda kânunlar referandumla kabul edilmektedir. Normal yasama işlemleri İslamî Şûra Meclisi tarafından kabul edilir ve Anayasal Düzeni Koruma Konseyi tarafından onaylanır. Anayasal Düzeni Koruma Konseyi'nin bir diğer görevi de çok kısa ve anlaşılması zor olan kânunları yorumlamak ve halka açıklamaktır.⁴

Yasama organının ikinci tarafı olan Anayasal Düzeni Koruma Konseyi İslamî Şûra Meclisi tarafından kabul edilen yasaların Şeriat hukuku, İslami sistem ve Anayasa'ya uygunluğunu belirler. Anayasal Düzeni Koruma Konseyi bazı açılardan Fransa'da Anayasa Konseyi, Almanya, Türkiye ve Azerbaycan gibi ülkelerde Anayasa Mahkemesi ile eş tutulabilir. Anayasal Düzeni Koruma Konseyi ayrıca cumhurbaşkanlığı adaylarının yasal gereklilikleri karşılayıp karşılamadığını belirler, Anayasa'yı yorumlar, cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimlerinin ve referandumların sonuçlarını kontrol eder ve bir dizi başka işlevi yerine getirir.

Ermeni Milletvekillerinin Parlamentodaki Yeri ve Rolü

Yukarıda da bahsedildiği gibi Ermeni toplumu 1980 yılından bu yana İran parlamentosunda iki vekil tarafından temsil edilmektedir.⁵ Bu, İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 64. maddesinde yansıtılmaktadır. 64. Madde şöyle yazıyor:

“Zerdüşti'ler ve Yahudi'ler birer temsilci seçerler; Süryani ve Keldani Hristiyanlar birlikte bir temsilci seçerler; Kuzey ve Güney Ermeni Hristiyanları birer temsilci seçerler. Yasa, oy kullanma bölgelerini ve temsilci sayısını belirler”.⁶

İslam Şûra Meclisi'nin müslüman halklardan olan üyeleri seçildikten sonra Kuran-i Kerim üzerine yemin ederler. Anayasa'nın 67. maddesine göre dini azınlık mensupları bu işlemi dinlerinin kutsal kitabı üzerine yemin ederek gerçekleştirirler.⁷

4 Tahereh Ahin, T., *İran İslam Cumhuriyetinde Kamu Yönetimi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 50-51.

5 Muhammad Cafer Arjomand - Yazdan Keyhüsrev Doulatyari, “Tahlile jepolitik revabet İran-o Ermenistan der çarçub teorik-e Anderson-o terh yekhemkarayi mentegheyi baad ez xer ayende eadisazi revabet-e miyan-o Ermenistan ve Torkiyye”, *Fesnameyi Jeopolitik Geopolitics Quarterly*, C 26, S. 8, Tahran 2012, s. 200. [Farsça]

6 *The Constitution Islamic Republic of Iran – 1979*, Published by Islamic Consultative Assembly, Tahran 1989, Second edition, s. 23.

7 *The Constitution Islamic Republic of Iran – 1979*, s. 24.

Geleneğe göre, bir önceki yasama döneminde Ermeni cemaatlerini temsil eden mebuslar, genellikle sonraki dönemin mebuslarıyla görüşür ve faaliyetlerinin devamı konusunda tavsiyelerde bulunurlar. 1980-1984 yıllarında İran parlamentosunda İsfahan ve Güney Ermenilerinin temsilcisi Heraç Haçaturyan⁸, Tahran ve Kuzey Ermenilerinin temsilcisi Hrayr Halatıyan⁹ idi.

H. Haçaturyan ve H. Halatıyan'ın meclis üyesi oldukları dönemde İslam Cumhuriyeti'nin birçok kânunu yeni kabul edildi. O sıralarda Ermeni milletvekilleri, Ermenilerin İncil'i Ermenice okuduklarını ve kilise hizmetlerini Ermenice yerine getirdiklerini öne sürerek, parlamentoda Ermenice eğitim veren okullar konusunu sık sık gündeme getiriyorlardı. Hatta Haçaturyan'ın bu konuda mecliste yaptığı konuşmadan sonra, dönemin İran İslam Cumhuriyeti Eğitim Bakanı Parvareş onunla temasa geçti ve taraflar yasaların kabulünden önce konuyu siyasi yolla çözmeye çalıştılar.¹⁰ H. Haçaturyan, Ermeni okullarıyla ilgili sorunların yanı sıra o yıllarda parlamentoda sözde "Ermeni soykırımı" konusunu gündeme getirdi.¹¹

Bu dönemde Ermenilerin İslamî Şûra Meclisi'ndeki bir diğer temsilcisi olan Kirmanşah doğumlu H. Halatıyan, İran'daki Ermeni cemaatinin tanınmış isimlerinden biriydi. Bir süre Ermenice yayınlanan "Alik" gazetesinin genel yayın yönetmenliğini yapan H. Halatıyan, Ermenice ve Farsça olarak 20'den fazla kitabın yazarıydı. O, 1979 Anayasası'nı hazırlamak üzere kurulan Uzmanlar Meclisi'ne dahil oldu ve ülke Anayasasında azınlıklarla ilgili maddelerin hazırlanmasında aktif rol aldı.¹² Sol görüşleriyle tanınan ve sosyalist düşüncüyü savunan Halatıyan'ın Şah Pehlevi dönemindeki 28. Mordad darbesiyle¹³ bağlantılı olarak tutuklanması, İslam Devrimi'nden sonra yeni düzenin ona desteğine yol açtı. H. Halatıyan, Anayasa

8 Arpi Manukyan, "Nomayendegan-e mentaxab ermeniyân der ghab tarix-e şefahi Meclis-e Şourayi Eslami", *Fesnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/نمایندگان-منتخب-ارمنیان-در-قاب-تاریخ-ش/, son erişim tarihi: 15.08.2020, [Farsça].

9 "Nomayendeha-e mesihiyân ermeni Tehran ve Şemal-i Keşver der dovrehaye evvel Meclis-e Şourayi Eslami (7 Xordad 1359 – 6 Xordad 1363)", *Fesnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/هرایر-خالاتیان/, son erişim tarihi: 15.08.2020, [Farsça].

10 Manukyan, agm.

11 Manukyan, agm.

12 "Nomayendeha-e mesihiyân ermeni Tehran ve Şemal-i Keşver der dovrehaye evvel Meclis-e Şourayi Eslami (7 Xordad 1359 – 6 Xordad 1363)", *Fesnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/هرایر-خالاتیان/, son erişim tarihi: 15.08.2020, [Farsça].

13 19 Ağustos 1953'te gerçekleşen 28 Mordad darbesi veya Ajax Operasyonunun amacı dönemin Başbakanı Musaddık'ı devirmek ve iktidarı Rıza Şah Pehlevi'ye geri vermektir. Bazı haberlere göre Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin desteği, ile CİA tarafından gerçekleştirilmiştir.

tasarısının 13. maddesinde Ermeniler için '*dini azınlık*' teriminin kullanılmasına karşı çıkmış ve bu ifadenin '*başka dinlere tapan İran vatandaşları*' şeklinde yazılmasını istemiştir. Ayrıca, Ermenilerin kendi dillerinde eğitim görme haklarını kısıtlayan Farsça eğitimle ilgili maddeyi de önermişti. H. Halatyan, Meclis faaliyeti sırasında Ermenilerin kendi dillerinde eğitim görmelerinin kısıtlanmasına da karşı çıkmış ve yeni İslam cumhuriyetinde Ermeni iş adamlarının haklarını savunmuştur.

1984 yılında seçilen parlamentoda Ermeniler Meclise Vartan Vartanyan ve Artavas Bagomyan'ı seçtiler. Vartan Vartanyan, 1984-2000 yıllarında İslami Şura Meclisi'nin ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci oturumlarında Tahran ve Kuzey Ermenilerini temsil etti.¹⁴ Vartan Vartanyan'ın İslami Şura Meclisi'nde gündeme getirdiği başlıca konular, İran-İrak savaşı sırasında ordudaki Ermenilerin durumu, Ermeni okullarının durumu, Ermenilerin yargıda iddia edilen sorunları, dini tüzüklerinin onaylanması ve sözde 'soykırım' iddialarıydı. Özellikle, İran Anayasası'nın 13. ve 15. maddelerine dayanarak, hem V. Vartanyan hem de H. Halatyan, sık sık Ermeni dilinde eğitim ve Ermeni dilinin öğretimi konularını gündeme getirdiler.

Ermenilerin çıkarları doğrultusunda kararlar için çeşitli tedbirler aldıkları Vartanyan'ın itirafından anlaşılmaktadır. Bu amaçla özel tören ve etkinliklere davet edilen İranlı siyasetçilerle görüşmeler yapıldı, özellikle Tahran Ermenilerinin dini lideri Ardak Manukyan bu siyasetçilerle bir araya geldi. Vartanyan, dönemin Cumhurbaşkanı Seyyid Ali Hamaneyi ile yaptığı görüşmede İran-İrak savaşında ölen bir Ermeni askerinin cebinden çıkardığı bir İncil'i sunarak Ermenilerin İran için oynadığı rolü vurgulamaya çalıştı. Bu dönemde, Ermeni milletvekillerinin İslami Şûra Meclisi başkanı Haşimi Rafsancani ile yaptığı görüşmeler sonucunda, Ermeni dili ve dininin öğretimi için özel programlar ve planlar daha sonra İran Yüksek Devrim Kültür Konseyi tarafından onaylandı.

V. Vartanyan'ın yanı sıra Ermenileri parlamentoda temsil eden bir diğer milletvekili de İsfahan ve Güney Ermeni Hristiyanlarından Artavaz Bağomyan'dı. O, da İslamî Şûra Meclisi'nin ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci dönemlerinde milletvekili oldu. Artavaz Bağomyan, İslam Devrimi'nden sonra Güney veya İsfahan piskoposluğunun 11 üyeden oluşan yönetim konseyinin en genç üyesi olmuştu. Daha sonra kurulan İsfahan Ermeni Meclisi'ne üye oldu. 1984 yılında 30 yaşındayken İran parlamentosuna seçildi. İslamî Şûra Meclisi'nin üçüncü, dördüncü ve beşinci toplantılarında Petrol Komisyonu üyeliği yaptı. Bağomyan, 20. yy. 80'li yıllarının sonu 90'lı yıllarının başlarında İran-Ermenistan ilişkilerinin

14 Manukyan, agm.

kurulması ve genişlemesi, Ermenistan'daki depremin sonuçlarının üstesinden gelinmesi için İran'ın Ermenistan'a yardım etmesi için büyük çabalar gösterdi.¹⁵

2000 yılında İslami Danışma Meclisi'nin altıncı toplantısına yapılan seçimlerden sonra Güney ve İsfahan Ermenileri Jorjik Abramyan, Kuzey Ermenileri ise Levon Davidyan tarafından temsil edilmeye başlandı. Abramyan'ın 1990'larda üzerinde çalıştığı temel konulardan biri, İran İslam Cumhuriyeti ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi, genişletilmesi ve sözde Ermeni soykırımı'nın İran siyasetinde ve kamuoyunda teşvik edilmesiydi.¹⁶ İslamî Şûra Meclisi'nin yedinci (2004-2008) ve sekizinci (2008-2012) dönemlerinde Güney ve İsfahan Ermenilerini Robert Beyleryan¹⁷, Tahran ve Kuzey Ermenilerini Gevork Vartan¹⁸ temsil etti. Beyleryan, milletvekilliği döneminde Ekonomi Komisyonu, Kara Para Aklama ile Mücadele Özel Komisyonu ve Katma Değer Vergisi Araştırma Özel Komisyonu üyeliği yaptı. Onun Meclis'te gündeme getirdiği temel meseleler arasında Ermenilere bağımsız yargı hakkının verilmesi meselesi de vardı. Gevork Vartan, bir süre İran-Ermenistan parlamentolar arası dostluk grubunun başkan yardımcılığını yaptı. Parlamento faaliyeti sırasında G. Vartan, dini, kültürel, eğitimsel, sosyal, yasal ve adli konular, gençlik politikası ile ilgili konuların tartışılmasında aktif rol aldı. Ayrıca İran-Ermenistan ilişkileri konusunda özel bir eylem programı geliştirmiştir.¹⁹ O, milletvekili olarak görev yaptığı ilk dönemde üç yıl üst üste Sanayi ve Maden Komisyonu yönetim kurulu üyeliğine atandı.

İslamî Şûra Meclisi'nin 10. döneminde (2016-2020) Kuzey İran Ermenilerinin temsilcisi Karen Hanlari, Güney İran Ermenilerinin temsilcisi Jorjik Abramyan oldu. Onların ikisi de İran-Ermenistan parlamentolar arası dostluk grubunun üyeleri idi.²⁰

Jorjik Abramyan, o dönemde Parlamento Hukuk ve Adalet Komisyonu üyesi oldu. O, Rusya, Ermenistan, Beyaz Rusya ve Gine ile parlamentolar arası

15 Arpi Manukyan, agm.

16 “Jorjik Abramyan”, *Feslnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/ ژورژیک-آبرامیان/, son erişim tarihi: 20.08.2020, [Farsça].

17 Arpi Manukyan, agm.

18 “Mohandes Gevork Vartan” *Feslnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/ مهندس-گنورک-وارطان/, son erişim tarihi: 20.08.2020, [Farsça].

19 “Mohandes Gevork Vartan” *Feslnameyi Peyman*.

20 “Friendship Groups - 10th Term-Armenia”, *The official site of Islamic Parliament of Iran*, https://en.parliran.ir/eng/en/Content/articles_56361/Armenia, son erişim tarihi: 29.07.2020.

dostluk gruplarının bir üyesiydi. 1964 yılında Tahran'da doğan Karen Hanlari, Meclis Eğitim ve Araştırma Komisyonu üyesiydi. Ayrıca İslam Şura Meclisi'nin 9. toplantısında (2012-2014) Ermenileri temsil etti. Karen Hanlari Rusya, Ermenistan, Beyaz Rusya ve Gine ile parlamentolar arası dostluk gruplarının bir üyesidir.²¹ Ara Şahverdiyan ve Robert Beyleryan, Şubat 2020'de yapılan 11. Dönem için seçimleri sonucunda İslamî Şûra Meclisi'ne seçildiler.²²

Analiz, İran'daki dini azınlıklara, özellikle Hristiyanlara ve Bahailer'e yapılan zulme ilişkin Avrupa ülkeleri tarafından yapılan suçlamalara yanıt olarak Ermeni milletvekillerinin öne çıktığını gösteriyor. Örneğin, Ağustos 2020'de Buşehr'de sekiz Hristiyan'ın tutuklanmasının ardından artan suçlamalara yanıt olarak Şahverdiyan, medyaya ülkedeki dini azınlıkların "kısıtlamalar olmadan ve tam bir özgürlükle yaşadığını" söyledi.²³

2020'de Ermenistan'ın Azerbaycan Cumhuriyetine karşı başlattığı 44 gün savaşı döneminde Ermeniler ağır bir yenilgiye uğradılar. Bunun ardından her iki milletvekili Ermenistan-İran ilişkilerini güçlendirmek için aktif adımlar atmaya başladı. Onlar İran Parlamentosu Başkanının Özel Temsilcisi ile yaptıkları toplantıda da bu konuyu ele aldılar.

Aralık 2020'de Ermenistan'ın İran Büyükelçisi Artashes Tumanyan ile her iki milletvekili arasında bir görüşme yapıldı. Büyükelçilikten yapılan açıklamada, 28 Aralık'taki toplantıda Ermenistan-İran ilişkilerinin gelişimi, savaş sonrası Ermenistan'daki zor durum ve bölgedeki yeni zorluklar ele alınmış, parlamentolar arası bağları güçlendirmek için atılması gereken adımlarla ilgili istişare edilmişti.²⁴

Ermeni Milletvekillerinin Sözde "Ermeni Soykırımı"nı Tanıtma Girişimleri ve Bunun İran Politikası Üzerindeki Etkisi

İslam Cumhuriyeti parlamentosunda sözde "Ermeni soykırımı" konusunu gündeme taşıyan ilk vekil 1980-1984 yıllarında İran parlamentosunda İsfahan

21 “Karen Khanlari”, *The official site of Islamic Parliament of Iran*, https://en.parliran.ir/eng/en/Content/_/Khanlari-Karen26877, son erişim tarihi: 9.07.2020.

22 “Six Iranian-Armenians among parliamentary elections’ candidates”, *Tehran Times*. 21 February 2020.

23 “Iran continues to deny religious freedom abuses, against all evidence”, *Article 18*, <https://articleeighteen.com/analysis/6563/>, son erişim tarihi: 07.08.2020.

24 “Ambassador, Armenian MPs of Iranian Parliament discuss Armenia-Iran relations”, *News.am*, <https://news.am/eng/news/621497.html>, son erişim tarihi: 29.12.2020.

ve Güney Ermeni Piskoposluklarını temsil eden Heraç Hachaturyan'dı.²⁵ Mayıs 1981'de Meclise hitaben yaptığı konuşmada Haçaturyan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda işlenen suçlar cezasız kaldığı için, daha sonra Hitler, ABD emperyalistleri ve İsraili Siyonistler tarafından diğer uluslara karşı soykırımlar işlendi" dedi.²⁶ Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri ile Türkiye arasındaki müttefik ilişkilerinden söz etti ve İran İslam Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki ilişkileri zedelemeye çalıştı.

Aynı zamanda kuzey Ermenilerinin temsilcisi olarak Hrayr Halatyan da bu yönde çalışmalar yaptı.²⁷ İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın kabulü sırasında Anayasa taslağının 138. Maddesinde (ve Anayasa'nın 152. Maddesinde) İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasına ilişkin önerisi bu açıdan dikkat çekmiştir. Hrayr Halatyan, İran'ın dış politika hedeflerinden biri olarak "tüm Müslümanların haklarının korunması" ifadesinin değil, "tüm mazlumların haklarının korunması" yazılmasını önerdi. Böyle bir ikame, Ermenilerin iddia edildiği gibi zulüm gördüklerine dair sözde iddialarını parlamentoda dile getirmeleri için yasal bir zemin oluşturdu.

1985'te bir diğer milletvekili Artavas Bağomyan iddia edilen Ermenilere yönelik sözde "soykırımı" hakkında parlamentoya hitaben yaptığı konuşmada, Osmanlı Türkiye'sinin asıl amacının Azerbaycan ve Kuzey İran'daki Türkleri etkileyerek bir imparatorluk yaratmak olduğunu belirtti.²⁸

1984-2000 yıllarında İslamî Şûra Meclisi'nin ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci dönem toplantılarında Tahran ve Kuzey Ermenilerini temsil eden Vartan Vartanyan'ın sözde soykırım propagandası daha etkindi. Aslen Salmas Ermenilerinden olan ancak Culfa'da doğan Vartan Vartanyan, Türklere ve Azeri'lere karşı özel nefreti nedeniyle seçilmiştir. Babası İbrahim Vartanyan'ın I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı'nın Salmas ve Hoy bölgelerine yaptığı saldırıdan sağ kurtulan Ermenilerden biri olduğunun altını her zaman çizen Vartanyan,

25 Arpi, Manukyan, agm.

26 Arpi Manukyan, "Gozide-yi ez netğeha-ye nomayendegan-montexabat armaniyan der Meclis-i Şourayi Eslami", *Fesnameyi Peyman*, <https://www.paymanonline.com/> / گزیده-ای-از-نطق-های-نمایندگان-منتخب-ارم , son erişim tarihi: 29.08.2021, [Farsça].

27 "Nomayendeha-e Mesihyan Ermeni Tehran ve Şemal-i Keşver der dovrehaye evvel Meclis-e Şourayi Eslami (7 Xordad 1359 – 6 Xordad 1363)", *Fesnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/ / هر-ایر-خالاتیان , son erişim tarihi: 15.08.2020, [Farsça].

28 Arpi Manukyan, "Gozide-yi ez netğeha-ye nomayendegan-montexabat armaniyan der Meclis-i Şourayi Eslami", *Fesnameyi Peyman*, <https://www.paymanonline.com/> / گزیده-ای-از-نطق-های-نمایندگان-منتخب-ارم , son erişim tarihi: 29.08.2021, [Farsça].

Osmanlı Türklerinin de Salmas ve Hoy'da Ermenilere karşı katliamlar yaptığını iddia etmeye çalıştı.²⁹

2000 yılında İslamî Şûra Meclisi'nin altıncı toplantısına yapılan seçimlerden sonra, Güney ve İsfahan Ermenilerini parlamentoda temsil eden Jorjik Abramyanyan, İran tarafından sözde soykırımın tanınması için bir eylem planının geliştirilmesini başlattı. O, Nisan 2001'de basında ve mecliste sözde soykırım konusunda yaptığı konuşmaların sayısını önemli ölçüde artırdı. 1915 olaylarının 94. yıldönümü münasebetiyle Tahran'daki Sardarabad Kültür ve Spor Derneği'nde düzenlenen törende sözde özel bir kışkırtıcı konuşma yaptı ve İran kamuoyu temsilcilerinin sorularını yanıtladı. Bu Ermeni milletvekilinin faaliyetleri, Temmuz 2001'de İran İslam Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki Hazar Denizi'ndeki su sınırlarının ihlali ve Türk Hava Kuvvetleri uçaklarının Hazar denizi üzerindeki manevraları nedeniyle yaşanan gerilimler döneminde daha aktif hale geldi. Bir başka deyişle, Ermeniler yukarıda bahsedilen devletler arası gerilimi ortak Ermeni davası uğruna bir fırsat olarak görmüşlerdir.

2004-2008 yıllarında İslam Danışma Meclisi'nde Kuzey Ermenilerini temsil eden Gevork Vartan, diğer Ermeni parlamenterler gibi sözde Ermeni soykırımını gündemde tutmaya çalıştı.³⁰ Sözde soykırımın yüzüncü yılı olan 2014'te İslamî Şûra Meclisi üyesi Gevorg Vartan, İran İslam Cumhuriyeti'nin bu olayları 'soykırım' olarak tanıması için kampanya yürüttü. Ermenilerin daveti üzerine İslamî Şûra Meclisi'nin bazı üyeleri, sözde soykırımın yıl dönümü arifesinde Ermenilere taziyelerini ilettiler.

2012-2020 yıllarında İslamî Şûra Meclisi'nde Ermenileri temsil eden Karen Hanlari'nin faaliyetlerinde sadece sözde 'soykırım' konusu değil, genel olarak Türk düşmanlığı da açıkça görülmektedir. Hanlari, İran'da Karabağ'a yönelik kışkırtıcı propagandalara aktif katılımıyla da dikkat çekiyor. İran Ermenileri tarafından 2017 yılında yayınlanan "Arsak sorunu" toplusunda Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi hakkındaki gerçekleri çarpıtan ve bu toprakları Ermeni toprakları olarak nitelendiren "İslami kaynaklarda Arsak'ın (Karabağ) Ermenistan'a bağlılığı hakkında" başlıklı bir makale yazdı. Belirtmek gerekir ki, yazıda K. Hanlari,

29 Arpi Manukyan, “Nomayendegan-e mentaxab Ermeniyân der ghab tarix-e şefahi Meclis-e Şourayi Eslami”, *Feshnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/ نمایندگان-منتخب-ارمنیان-در-قالب-تاریخ-ش /, son erişim tarihi: 15.08.2020, [Farsça].

30 “Mohandes Gevork Vartan” *Feshnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/ مهندس-گئورک-وارطان /, son erişim tarihi: 20.08.2020, [Farsça].

iddialarını destekleyecek ciddi bir delil sunmayarak, çeşitli Arap kaynaklarına sözde atıfta bulunmuştur.³¹

Elbette İran'daki Ermeni parlamenterlerin tarihi bu şekilde tahrif etme ve siyasallaştırma girişimleri ve Türklere karşı saldırgan tavırları zaman zaman İran'ın Türkçe konuşan halkı arasında memnuniyetsizliğe neden oluyor. Ermeni azınlığa kıyasla İran'daki Türk çoğunluğu göz önüne alındığında, bu tür faaliyetler İran içinde istikrarsızlık için bir kıvılcım olabilir. Öte yandan, İran parlamentosunda diğer dini azınlıklara kıyasla Ermenilere birden fazla sandalye tahsisi, Ermenilere diğer ulusal ve etnik kimliklere göre özel yaklaşım, Müslüman ve gayrimüslim halklar ve etnik gruplar arasında birçok meşru soruyu gündeme getiriyor. Parlamentodaki Ermeni parlamenterlerin bazı uygunsuz girişimleri İran-Türkiye ve İran-Azerbaycan arasındaki güveni olumsuz etkiliyor.

Ermenilerin "Soykırım" İddialarına Karşı İran'ın Yaklaşımı ve Tutumu

İran'daki çoğu Ermeni kilisesi, 1915 olaylarını anımsatan semboller açısından zengindir. İranlı araştırmacı Mohammad Rasouli, sözde 'soykırım' İran'daki Ermeni toplumunun '*kolektif ruhunun*' kilit unsurlarından biri olarak görüyor.³²

Araştırmalar İran İslam Cumhuriyeti'nin sözde Ermeni soykırımı anıtına sahip az sayıdaki Müslüman ülkeden biri olduğunu gösteriyor. Ülkede yedi adet sözde soykırım anıtı bulunuyor. Bunlardan ilki 1966 yılında Huzistan eyaletine bağlı Abadan'da dikilmiş bir anıttır. Anıt, Surp Karapet Ermeni Apostolik Kilisesi'nin bahçesinde dir.³³

Sözde "Ermeni soykırımı" için İran'daki ana anıt, Tahran'daki Aziz Sarkis Kilisesi'nin avlusunda yer almaktadır. Bu anıtın yapımına 1973 yılında başlanmış ve 24 Nisan 1975'te açılmıştır. Genel olarak, Aziz Sarkis Kilisesi'nin duvarlarında Türk devletine, Osmanlı Türklerine karşı sloganlar, 1915'te Osmanlı devletinin bir milyondan fazla Ermeni'yi öldürdüğünü iddia eden çeşitli afişler görülmektedir.³⁴

31 *Mesele-ye Artsaq (Kıraabağ). Mehmuat meğalet*, Hezar Kerman, Tehran 1396, [Farsça].

32 Mohammad Rasouli, "Negah-i be revabet-e birun goruhi diasporayı Ermeni ba tekibher "hafeze cema'i" (Medalateey ensanşenaxti der Ermeniha-i İran", *Feshnameyi Ulume Ectenai*, C. 250, S.70, Payiz 1394, s. 341, [Farsça].

33 "Memorial in Abadan", *Armenian Genocide*, https://www.armenian-genocide.org/Memorial.90/current_category.66/memorials_detail.html#memorial_image. son erişim tarihi: 07.06.2020

34 Məsihağa Məhəmmədi, *Güney Azərbaycan məsələləri (Məqalələr, Müsahibələr, Tərcümələr)*, Bakı Çap Evi, Bakı 2012, s. 172.

İsfahan'ın Yeni Culfa semtindeki sözde soykırımı anıtı da 1975'te dikildi. 1970'lerde dikilen bir başka anıt ise yerel Ermeni cemaatinin başlılarıyla Huzistan eyaletinin Ahvaz kasabasında inşa edildi. Anıt Ahvaz'daki Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kontrolünde olan arazide bulunmaktadır. İran'ın Merkez Eyaletine bağlı Arak şehrinde bulunan sözde soykırım anıtı da 1970'li yıllarda inşa edilmiş, 1984-86 yıllarında burada tasarım ve montaj çalışmaları yapılmıştır. Batı Azerbaycan eyaletinin başkenti Urmiye'de bulunan anıt, 1970'lerde inşa edilmiştir. Tarihî ve manevî açıdan değerlendirdiğimizde bu tür soykırım anıtları Ermeniler için değil, 1918'de bugünkü İran İslam Cumhuriyeti'nin kuzeyindeki bazı şehirlerde - Tebriz, Urmiye, Salmas, Hoy, Maku'da soykırıma maruz kalan Müslümanlar-Azerbaycanlılar için dikilmelidir.³⁵

Sözde "Ermeni soykırımı"nın yıldönümlerinde İran'daki "Alik" ("Dalga") gazetesi aktif Türk karşıtı propaganda yürütüyor. Bu yıldönümlerinden birinde gazete, İran'ın Dini Lideri, rahip ve Ermenistanın ilk cumhurbaşkanı L. Ter-Petrosyan'ın resmini büyük ölçüde bastı ve üzerine “Türkiye'nin faşist devletine ölüm!” sloganı yazdı.³⁶

2020'de Azerbaycan'ın işgal altındaki toprakların kurtuluşu için yaptığı Vatan Savaşı ve Ermenistan'ın ağır yenilgisinden sonra İran'da yaşayan Ermeniler, bu ülkede "ezilen halk" propagandalarını yoğunlaştırdılar ve sözde soykırımın yıl dönümünü kutlamak için Nisan ayında çeşitli mitingler düzenlediler. İran'daki protestolar sadece sözde "soykırımı" anmakla sınırlı kalmadı³⁷, aynı zamanda Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarında bir zamanlar kurulan kukla askeri cunta hükümetinin "bayrağını" tasvir eden maskeler giyildi.³⁸

Nitekim İslam dünyasının lideri olduğunu iddia eden bir ülkede Ermeniler, iki komşu ve dost Müslüman ülkeye - Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı kışkırtıcı eylemlerini sürdürme fırsatı buldular. Ancak Eylül-Kasım 2020'de Azerbaycan

35 Həsən Səfəri, *Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı*, Araz nəşriyyatı, Bakı 2016, s. 100-151.

36 Arəş İftixari, *İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasəti (1991-2005-ci illər)*, AMEA Tarix İnstitutu, tarix elmləri namizədi dissertasiyası, Bakı 2007, s. 85.

37 “Հայոց Ցեղասպանութեան 106-րդ տարելիցի ոգեկոչման միջոցառումները՝ Սպահանի հայոց թեմում”, *Alik*, <https://alikonline.ir/news/community/isfahan/item/68036-hայոց-ցեղասպանութեան-106-րդ-տարելիցի-ոգեկոչման-միջոցառումները-սպահանի-հայոց-թեմում/>, son erişim tarihi: 25.04.2021.

38 “Հայոց Ցեղասպանութեան 106-րդ տարելիցի ոգեկոչման միջոցառումները՝ Սպահանի հայոց թեմում”, *Alik*, <https://alikonline.ir/news/community/isfahan/item/68036-hայոց-ցեղասպանութեան-106-րդ-տարելիցի-ոգեկոչման-միջոցառումները-սպահանի-հայոց-թեմում/>, son erişim tarihi: 25.04.2021.

topraklarının kurtarılması için verilen savaş sırasında İran Türklerinin ülkenin çeşitli şehirlerinde gerçekleştirdiği "Karabağ'a Destek" eylemleri engellendi.

İran resmî olarak sözde "Ermeni soykırımı"nı tanımıyor. Bu konuda kabul edilmiş bir kararname bulunmamaktadır. Siyasi iktidarın çeşitli kollarının temsilcilerinin şahsında konunun zaman zaman gündeme getirilmesi, İran-Türkiye ve İran-Azerbaycan ilişkileri ile doğrudan ilgili olmuştur. Ermeni milletvekillerinin bu tür girişimleri bu ilişkilere zarar vermeyi amaçlıyor. Bu konu Ermenistan'ın bağımsızlığının ilanından beri hep gündemde tutulmaya çalışıldı. İran parlamentosu bazı durumlarda bu konuyu tartıştı ve Ermenistan'ı ziyaret eden bazı İran cumhurbaşkanları Çiçenakaberd'deki sözde soykırım anıtını ziyaret etti. Örneğin, İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Seyyid Mohammad Hatemi Eylül 2004'te Erivan'a yaptığı ziyarette böyle bir adım attı.³⁹

Sonuç

Böylece, analiz, XX yüzyılın 60'lı yıllarından sonraki dönemde, Ermenilerin İran'da sözde soykırımı teşvik etmek için propaganda çalışmaları yürüttüklerini ve bu ülkedeki birçok şehirde sözde soykırım anıtları dikibildiklerini göstermektedir. Ermeniler, İran'da bu tür asılsız propagandalara elverişli koşullar yaratmak için İran-Türkiye bölgesel jeopolitik rekabetinden yararlanmaya çalıştılar. Analiz, İran devletinin bu tür provokatif propagandayı önlemek için pratik bir adım atmadığını ve bu tedbirleri Ermeni cemaatinin iç özerklik hakkı kapsamında gerçekleştirdiği olaylar olarak nitelendirdiğini gösteriyor. 1979 devriminden sonra İran parlamentosunun Ermeni milletvekillerinin tüm çabalarına rağmen sözde Ermeni soykırımını tanıyan veya onaylayan karar almadı.

İslam Şura Meclisi'ndeki Ermeni milletvekillerinin faaliyetlerinin analizi, birtakım sonuçlara varmamızı sağlıyor. Her şeyden önce, bu milletvekillerinin faaliyetleri İran'daki Ermeni cemaatinin haklarını güçlendirmeye yöneliktir. Bu parlamentolar, ulusal ve dini konularda İran'a yurt dışından yapılan baskıda da "kalkan" rolü oynuyorlar. Ermeni milletvekillerinin mevcudiyeti, İran dışından çeşitli ulusal ve dini grupların haklarının ihlali konusunda dile getirilen görüşlere karşı bir argüman olarak gösterilmektedir. İslami Şura Meclisi Ermeni temsilcilerinin özel faaliyetlerinden biri de Azerbaycan ve Türkiye aleyhine propaganda faaliyetleri yürütmektir. Bu noktadan hareketle, sözde soykırım konusu Ermeni temsilciler tarafından periyodik olarak gündeme getirilmektedir.

39 Владимир Месамед, *Иран и немусульманские страны Южного Кавказа (Армения и Грузия)*, Москва 2015, s. 54.

Kaynaklar

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahin, Tahereh, *İran İslam Cumhuriyetinde Kamu Yönetimi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Araş İftixari, *İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasəti (1991-2005-ci illər)*, AMEA Tarix İnstitutu, tarix elmləri namizədi dissertasiyası, Bakı 2007.

Arjomand, Muhammad Cafer - Doulatyari, Yazdan Keyhüsrev, “Tahlile jepolitik revabet İran-o Ermenistan der çarçub teorik-e Anderson-o terh yekhemkarayi mentegheyi baad ez xer ayende eadisazi revabet-e miyan-o Ermenistan ve Torkiyye”, *Feshnameyi Jeopolitik / Geopolitics Quarterly*, C 26, S. 8, 2012, s. 192-223. [Farsça]

İskandaryan, Gohar, “The Armenian community in Iran: Issues and emigration”, *Global Campus Human Rights Journal*, No. 3, 2019, p. 127-140

Məhəmmədi, Məsihağa, *Güney Azərbaycan məsələləri (Məqalələr, Müsahibələr, Tərcümələr)*, Bakı Çap Evi, Bakı 2012.

Mesele-ye Artsaq (Karabağ). Mehmuət meğalet, Hezar Kerman, Tehran 1396, [Farsça].

Paşayev, Hafiz, *Bir səfirin manifesti*, Şərq-Qərb yayınları, Bakı 2007.

Rasouli, Mohammad, “Negah-i be revabet-e birun goruhi diasporayi Ermeni ba tekihber “hafeze cemai” (Medalateey ensənənaxti der Ermeniha-i İran”, *Feshnameyi Ulume Ectemai*, C 250, S. 70, Payiz 1394, s. 315-368, [Farsça].

Səfəri, Həsən, *Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırım*, Araz nəşriyyatı, Bakı 2016.

“Six Iranian-Armenians among parliamentary elections’ candidates”, *Tehran Times*. 21 February 2020.

The Constitution Islamic Republic of Iran – 1979, Published by Islamic Consultative Assembly, Tahran 1989, Second edition.

Watson, Robert Grant, *A History of Persia. From the beginning of the nineteenth century to the year 1858, with a review of the principal events that led to the establishment of the Kajar dynasty*, Smith, Elder and Co., London 1866.

Владимр Месамед, *Иран и немусульманские страны Южного Кавказа (Армения и Грузия)*, Москва 2015.

Elektronik kaynaklar

“Ambassador, Armenian MPs of Iranian Parliament discuss Armenia-Iran relations”, *News.am*, <https://news.am/eng/news/621497.html>, son erişim tarihi: 29.12.2020.

“Friendship Groups - 10th Term-Armenia”, *The official site of Islamic Parliament of Iran*, https://en.parliran.ir/eng/en/Content/articles_56361/Armenia, son erişim tarihi: 29.07.2020.

“Iran continues to deny religious freedom abuses, against all evidence”, *Article 18*, <https://articleeighteen.com/analysis/6563/>. son erişim tarihi: 07.08.2020.

“Jorjik Abramyanyan”, *Feslnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/ /ژرژیک-آبرامیان, son erişim tarihi: 20.08.2020, [Farsça].

“Karen Khanlari”, *The official site of Islamic Parliament of Iran*, https://en.parliran.ir/eng/en/Content/_/Khanlari-Karen26877, son erişim tarihi: 9.07.2020.

Manukyan, Arpi, “Gozide-yi ez netğeha-ye nomayendegan-montexabat armanian der Meclis-i “Şourayi Eslami”, *Feslnameyi Peyman*, <https://www.paymanonline.com/> /گزیده-ای-از-نطق-های-نمایندگان-منتخب-ارمن, son erişim tarihi: 29.08.2021, [Farsça].

Manukyan, Arpi, “Nomayendegan-e mentaxab Ermenian der ghab tarix-e şefahi Meclis-e Şourayi Eslami”, *Peyman Online*, www.paymanonline.com/ /نمایندگان-منتخب-ارمنیان-در-قاب-تاریخ-شفاهی, son erişim tarihi: 15.08.2020. [Farsça].

“Memorial in Abadan”, *Armenian Genocide*, https://www.armenian-genocide.org/Memorial.90/current_category.66/memorials_detail.html#memorial_image. son erişim tarihi: 07.06.2020

“Mohandes Gevork Vartan” *Feslnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/ /مهندس-گئورک-وارطان, son erişim tarihi: 20.08.2020, [Farsça].

“Nomayendeha-e mesihian Ermeni Tehran ve Şemal-i Keşver der dovreha evvel Meclis-e Şourayi Eslami (7 Xordad 1359 – 6 Xordad 1363)”, *Feslnameyi Peyman*, www.paymanonline.com/ /هرابر-خالاتیان, son erişim tarihi: 15.08.2020, [Farsça].

“Հայոց Յեղասպանութեան 106-րդ տարելիցի ոգեկոչման միջոցառումները՝ Սպահանի հայոց թեմում”, *Alik*, <https://alikonline.ir/news/community/isfahan/item/68036-hայոց-ցեղասպանութեան-106-րդ-տարելիցի-ոգեկոչման-միջոցառումները-սպահանի-հայոց-թեմում/>, son erişim tarihi: 25.04.2021.